

Medžio ir žmogaus sąveikos aksiologija vokiečių ir lietuvių kalbose

A i n a B Ū D V Y T Y T Ė - G U D I E N Ė,
R e d a T O L E I K I E N Ė
Šiaulių universitetas

Pagrindinės sąvokos: *konceptas, vertinimas, konceptualioji metafora.*

Straipsnio tikslas – ištirti, kokius lietuvių ir vokiečių kalbinėms bendruomenėms būdingus vertybių sistemos ypatumus koduoja MEDŽIO / BAUM konceptą reiškiantys leksiniai vienetai.

Teigiama, kad stipriausiai aksiologinis (vertinimo) aspektas išreikštas tuose konceptuose, kurie labiausiai susiję su žmogumi ir jį supančia aplinka. Tokie konceptai yra žmogaus kūno dalys, abstraktieji su žmogaus emociniu ir dvasiniu pasauliu susiję konceptai (MEILĖ, PYKTIS). Vienas iš svarbiausių žmogaus aplinkos konceptų yra žodžiais *medis, medinis, Baum, Holz* ir kt. reprezentuojamas konceptas MEDIS / BAUM.

Medžio svarba žmogaus gyvenime fiksuota tiek baltų, tiek germanų tautosakoje ir mitologijoje. Daug vertingos medžiagos apie medį galima rasti lietuvių liaudies tikėjimuose, burtuose ir prietaruose, papročiuose, beveik visų rūšių ir žanrų tautosakoje. Tiek literatūroje, tiek vaizduojamajame mene žmogaus gimimas, raida, gyvenimo tarpsniai yra lyginami su medžio augimo, brandos ir senėjimo etapais. Daugeliui tautų būdingas paprotys gimus žmogui sodinti medį, pvz.: Šveicarijoje gimus sūnui sodinama obelis, o gimus dukrai – kriaušė. Medis sodinamas išlydinti į tolimą kelionę, o džiūstantis medis siejamas su artimo asmens mirtimi. Karstas, kartuvės, kryžius, lopšys, medis yra suvokiami kaip susitikimų, pasimatymų, prieglobsčio ir teismo vieta. Šios medžio arba iš jo padarytų daiktų ir žmogaus jungtys rodo, kad medis yra įvairiapusis, o kartu ambivalentiškas ir prieštaringas simbolis, siejamas tiek su gyvybe, tiek su mirtimi, keliantis ir teigiamų, ir neigiamų asociacijų (R ö h r i c h 1988).

Lietuvių ir vokiečių kalbinių bendruomenių sąmonėje su medžiu ir jo vertinimu susiję vaizdiniai, asociacijos, patyrimas, emocijos straipsnyje analizuojami pasitelkiant terminą *konceptas*. Konceptu vadinamas mąstymo vienetas, visa informacija apie ką nors, esanti žmonių, kalbančių kuria nors kalba, sąmonėje. Žmogus mąsto konceptais, juos analizuoja, lygina ir susieja (P a p a u r è l y t ė - K l o v i e n ė 2007, 16). Konceptai, t. y. daiktų, reiškinių, situacijų ar įvykių visumos atspindžiai

sąmonėje, atsiranda susipažįstant su tikrove. Todėl lietuvių ir vokiečių kalbinių bendruomenių sąmonėje susiformavęs su medžiu ir iš jo padarytais daiktais susijęs mąstymo turinys atsirado iš nuolatinio žmogaus ryšio su medžiu ir yra paremtas patirtimi.

Siekiant apibūdinti tiriamus konceptus MEDIS / BAUM, būtina atsižvelgti į tai, kaip autoriai, analizuojantys lingvistinę koncepto sampratą, apibūdina koncepto struktūrą (Č e r n e i k o 1995, 75). Teigiama, kad konceptą sudaro *loginė*, t. y. racionali ir *subloginė* informacija. *Loginė* koncepto struktūros dalis apima tai, ką galima laikyti moksliniu pasaulio vaizdu. Pavyzdžiui, pagrindinis konceptą MEDIS reprezentuojantis žodis *medis* pavadina daugiametį augalą „su kietu kamieniu ir šakomis“ ar iš medžio padarytą daiktą. Daugiau informacijos apima *subloginė* koncepto dalis, kurią sudaro kasdieniam (naiviajam) kalbos pasaulėvaizdžiui priklausančios žinios ir daugybė konotacinių elementų, išaiškėjančių iš konceptui atstovaujančių žodžių junginių su kitais vienetais (Ibid.). Skiriasi loginės ir subloginės koncepto dalies interpretacija. Loginė koncepto dalis atskleidžiama išanalizavus laisvą ir logiškai motyvuotą žodžių junglumą (*didelis medis, medinis suolas*), o subloginė informacija siejama su metaforiniu žodžių junglumu. Tiek loginės, tiek subloginės koncepto informacijos analizė įmanoma tiriant verbalizuotą koncepto turinio dalį, t. y. analizuojant kalbinę medžiagą, kuri yra vienas iš būdų koncepto turiniui perteikti. Zinaida Popova, Josifas Sterninas (1999, 10) laikosi nuomonės, kad žodžių, frazeologizmų, sakinių struktūrų, tekstų semantika yra svarbiausi mūsų žinių apie tam tikrą konceptą šaltiniai. Vis dėlto kalbos priemonių analizė leidžia atskleisti tik dalį tiriamojo koncepto turinio, t. y. tą dalį, kuri reiškia kalba (Ibid., 11).

Apibūdinant koncepto struktūrą galima taikyti semantinio lauko terminus (Ibid., 15): koncepto MEDIS / BAUM branduolys reprezentuojamas vertinimo semos neturinčiomis leksemomis *medis, Baum*. Koncepto MEDIS / BAUM periferiją sudaro palyginimai (*stiprus kaip ažuolas, wie aus dem Holz geschnitten*), frazeologizmai (*medžius ramstydamas* ‘apie girto ėjimą’, *Holz auf sich hacken lassen* ‘nuolankus’), metaforiniai (*medinė širdis*) žodžių junginiai, kuriuose žodis *medis* ar su medžiu susijusių objektų pavadinimai yra žodžių junginio elementai.

Palyginimai šiame straipsnyje laikomi frazeologizmais, taip pritariama šveicarų frazeologui Haraldui Burgeriui, deklaruojančiam plačiąją frazeologizmo sampratą ir nurodančiam du pagrindinius skiriamuosius frazeologizmo požymius: polileksiškumą (vok. *Polylexität*) ir pastovumą, sustabarėjimą (vok. *Festigkeit*) (B u r g e r 1998, 33–54). Lietuvių kalbininkė Rūta Marcinkevičienė taip pat nurodo, kad būtina išplėsti tradicinę frazeologizmo sampratą. Pastovumas, dažnas žodžių buvimas drauge turi būti laikomi pačiais svarbiausiais ir patikimiausiais bruožais, skiriančiais frazeologizmus nuo kitų junginių. Frazeologizmais mokslininkė siūlo vadinti įvairių tipų stabiliuosius junginius, konstrukcijas ar sakinius (M a r c i n k e v i č i e n ė 2001, 81–98).

Straipsnyje taip pat analizuojami konceptai, reprezentuojami žodžiais *ažuolas, Eiche, liepa, Linde, beržas, Birke* ir kt., kurie yra savarankiški konceptai, kita

vertus, dėl sąveikos su tiriamu konceptu sudaro vieną konceptualiąją sritį, kuri sąlygiškai bus vadinama MEDŽIO / BAUM konceptu. Laikoma, kad MEDŽIO / BAUM konceptą kalbose reprezentuoja žodžiai *medis*, *medinis*, medžių rūšių pavadinimai, medžio dalių pavadinimai (pvz., *šaka*), iš medžio padarytų daiktų pavadinimai (pvz., *lenta*) ir jų atitikmenys vokiečių kalboje. Tyrimo medžiaga paimta iš aiškinamųjų ir frazeologijos žodynų ir elektroninių tekstynų.

Žinomi keli konceptualiosios analizės aspektai: sąvokinis, vertybinis ir vaizdinis (P a p a u r è l y t è - K l o v i e n è 2007, 16). Šiame straipsnyje siekiama atskleisti koncepto MEDIS vertinimo aspektą, t. y. parodyti, kaip vertinami su konceptu MEDIS / BAUM siejami objektai.

Kalboje, pasak Aloyzo Gudavičiaus (1995, 12), skiriamos dvi pasaulio vaizdo dalys: konceptualioji sistema ir vertinimo sistema, fiksuojanti pasaulio daiktų, reiškinių vertinimą. Ježis Bartminskis (2005, 90) teigia, kad į kalbą galime žvelgti per pažinimo prizmę, t. y. kelti klausimą, kaip kalba išreiškiamas vertinimas, kokią informaciją galima gauti iš kalbos. Galima teigti, kad informacija apie vertybes yra kaupiama ir saugoma kalboje: žodžių reikšmėse, žodžių junginių (kolokacijų ir frazeologizmų) reikšmėse, patarlėse ir priežodžiuose, tekstuose. Kalboje fiksuotų vertinimų tyrinėjimas padeda rekonstruoti vertybių, perteikiamų gimtąja kalba, sistemą.

Gudavičiaus, Bartminskio ir kitų autorių išvalgos leidžia teigti, kad MEDŽIO / BAUM konceptą reprezentuojantys kalbiniai vienetai lietuvių ir vokiečių kalbinėse bendruomenėse sudaro suvoktų vertybių sistemą, yra jos raiškos priemonės. Mokslininkai taip pat pripažįsta, kad ryškiausia (turtiniausia) vertinimo priemonė yra kalbos leksinis lygmuo, t. y. vertinimo aspektas gali būti implikuotas ne tik į žodžių, kolokacijų ir frazeologizmų reikšmes, bet ir į patarles, priežodžius, tekstus.

Kalbos vienetų reikšmės vertinimo aspektą kalbininkai linkę išskirti kaip vieną iš reikšmės komponentų, pvz., Klausas Diteris Ludvigas skiria *sąvokinių neutralųjų ir sąvokinių vertinamųjų, deskriptyvųjų ir aksiologinių* (T e l i j a 1986) reikšmės komponentus. Vertinimo reikšmės dalis siejama su *emociniu* (K o n s t a n t i n i d o u 1997, L u k j a n o v a 1986), *stilistiniu* (T e l i j a 1986) ar *denotatiniu* reikšmės komponentais. Gudavičiaus teigimu (2000, 126), vertinimo reikšmės komponento nereikėtų sieti tik su viena reikšmės dalimi: „<...> realiai galima pripažinti tik nevienodą vertinimo semos svorį žodžio reikšmėje“, nes vertinimo aspektas gali atitinkamai didėti tiek denotatinėje, tiek konotacinėje reikšmės dalyje.

Reikšmės vertinimo komponentui nustatyti daugelis autorių esmėse laiko opoziciją *geras / blogas* arba šių žodžių sinonimus *nuostabus*, *puikus*, *negeras* ir t. t. (V o l f 1985, 19; A r u t i u n o v a 1988, 81). Opozicija *geras / blogas* aiškinama kaip tikrovės daikto, reiškinio priskyrimas prie gerų, teigiamų, naudingų ir pan. arba prie blogų, neigiamų, žalingų ir pan. Remtis vien šiais vertinimo aspektais būtų klaidinga, nes vertinimo sistemos požymių skalė yra daug įvairesnė. Siekiant nustatyti vertinimo reikšmės komponentą, greta bendro vertinimo *geras / blogas* skiriamas specialusis, arba dalinis, vertinimas bei jo kategorijos (*sensorinis*, *psichologinis*, *estetinis*, *etinis*, *utilitarinis*, *norminis*, *teleologinis*) (A r u t i u n o v a

1988, 75), įvairios vertinimo skalės bei požymiai (*svarbu / nesvarbu, tikra / netikra*), greta loginio (*geras / blogas*) – emocinis (G u d a v i č i u s 1995, 17).

Šiame straipsnyje nėra svarbu, su kuria reikšmės dalimi siejamas MEDŽIO / BAUM konceptą reprezentuojančių žodžių, kolokacijų, palyginimų ar frazeologizmų vertinamasis požymis. Straipsnio autorės laikosi nuomonės, kad vertinimo aspektas nebūtinai tiesiogiai išreikštas leksinio vieneto reikšmėje. Skiriasi vertinimo eksplikacijos laipsnis, vertinimas gali būti reiškiamas implicitiškai arba eksplacitiškai, atvirai ir slaptai.

Vertinimo aspekto raiška ir jo analizė MEDŽIO / BAUM koncepto turinį atskleidžiančiuose kalbos vienetuose priklauso nuo kalbos vieneto tipo. Aiškinamuosiuose lietuvių ir vokiečių kalbų žodynuose fiksuotų MEDŽIO konceptą reprezentuojančių leksemų *medis, Baum, Holz, qžuolas, Eiche, beržas, Birke* ir kt. reikšmėse vertinimo aspektas nėra išreikštas, pvz.: *medinis suolas*. Todėl straipsnyje tirtas ne laisvas ir logiškai motyvuotas šių žodžių junglumas, o metaforinis. Tokį pasirinkimą patvirtina ir tai, kad MEDŽIO / BAUM konceptą reprezentuojantys palyginimai ir frazeologizmai sudaro gausiausią surinktos empirinės medžiagos dalį. Teigiama, kad ypač frazeologizmų ir patarlių analizė leidžia atskleisti, kaip kalboje užfiksuotas pasaulio vertinimas. MEDŽIO / BAUM konceptui atstovaujantys frazeologizmai ypatingi tuo, kad su *medžiu* susiję žodžiai yra frazeologizmo komponentai. Frazeologizmų vidinė struktūra sudėtinga, jie susideda net iš kelių komponentų, kurie sąveikauja tiek konceptualiuoju, tiek kalbiniu lygmenimis. Tiriant konceptą MEDIS / BAUM reprezentuojančių palyginimų ir frazeologizmų vertinimo aspektą, svarbus sąvokinis konceptualiosios analizės aspektas, t. y. būtina nustatyti, kaip konceptas MEDIS / BAUM susijęs su kitais skirtingo konkretumo tikrovės objektais. Ištyrus lietuvių ir vokiečių kalbose MEDŽIO / BAUM konceptą reprezentuojančių kalbos elementų (žodžių ir jų junginių, frazeologizmų) apibūdinimus žodynuose ir vartojimą tekstynuose paaiškėjo, kad vertinimo aspektas aktualizuotas su medžiu siejant žmogaus kūno savybes, būsenų, charakterio ypatybes, įvairias socialinio gyvenimo sritis. Pavyzdžiui, frazeologizme *vienos lentos trūksta* ('apie pusprotį') koduota *ištakų koncepto* LENTA ir tikslo koncepto ŽMOGAUS MENTALINĖS SAVYBĖS interakcija. Ištakų koncepto požymis 'turinio trūkumas' priskiriamas žmogaus mentalinėms savybėms apibūdinti ar siekiant pabrėžti tų mentalinių savybių nebuvimą. Dviejų skirtingo konkretumo konceptų interakcija implikuoja neigiamą vertinimo aspektą. Ištyrus surinktą medžiagą vertinimo aspektas aktualizuotas su medžiu siejant žmogaus kūno savybes, būsenų, charakterio ypatybes ir įvairias socialinio gyvenimo sritis.

Tiriant koncepto MEDIS vertinimo aspektą svarbi palyginimo ar frazeologizmo vaizdinio pagrindo analizė. Metaforinių frazeologizmų ir idiomų vaizdinį pagrindą sudaro įvairiausi su medžiu ar iš medžio padarytais objektais susiję veiksmai, kurie yra tik žmogaus vaizduotės rezultatas. Pasak Dmitrijaus Dobrovolskio ir Elizabetos Piirainen (1996, 110–111), norint interpretuoti tokius frazeologizmus nėra būtina pažodžiui suvokti jų formą. Dekoduojant tokių vienetų formą ir reikšmę remiamasi universaliąja patirtimi, t. y. konkretus vaizdinys siejamas su konkrečiais

objektais arba reiškiniiais, pažįstamais iš fizinės ir kultūrinės patirties. Jusliniu ir elementariu kultūriniu patyrimu paremta metaforų interpretacija leidžia tinkamai suprasti kitoms kultūrinėms bei kalbinėms bendruomenėms būdingus metaforinius vaizdinius ir su jais susijusius vertinimus.

Iš aiškinamųjų žodynų ir tekstynų surinktų pavyzdžių analizė rodo, kad konceptas MEDIS / BAUM yra ištakų sritis, o tikslo sritys yra ŽMOGAUS KŪNAS, ŽMOGAUS VIDINIS PASAULIS, ŽMOGAUS SANTYKIS SU APLINKA. Vertinimo aspektas ištakų ir tikslo srities metaforinėse projekcijose išreikštas nevienodai. Ryškiausiai vertinimo aspektas atsiskleidžia su medžiu siejant žmogaus būsenas. Konceptualizuojant abstrakčias patyrimo sferas dažniausiai pasitelkiami konkretūs empiriškai patiriami dalykai, todėl dažnai medžiui būdingos savybės priskiriamos žmogaus vidiniam gyvenimui. Per tokių metaforų projekcijas išryškėja teigiamas ar neigiamas vertinimas.

MEDŽIO konceptas gali būti siejamas su universaliais konceptualiųjų metaforų AUKŠTAI YRA TEIGIAMA, ŽEMAI YRA NEIGIAMA opozicija. Piirainen (2000, 121) pateikia vienos vokiečių tarmės patarlę *bowwen in de Bööme of unter in'n Graawen* (vok. „oben in den Bäumen oder unten im Graben“ – ‘tai labai susižavėjęs arba linksmai nusiteikęs, tai vėl susikrimtęs ir praradęs viltį’), kurioje išreikštas teigiamas medžių vertinimo aspektas.

MEDIS ↔ ŽMOGAUS KŪNAS

Šios grupės pavyzdžiai atskleidžia, kad medžio požymiai (*augimas, saugi vieta pasislėpti nuo pavoju, dydis, stiprybė*) priskiriami žmogaus kūnui. Lutzas Röhrichas atkreipia dėmesį į ypač romantinėje kultūroje svarbią medžio ir žmogaus analogiją augimo, raidos stadijų požiūriu (R ö h r i c h 1988). Tokių analogijų, kurių pagrindas dažniausiai yra medžio didumas, ilgas amžius, vaisingumas ir kt., pėdsakų galima aptikti ir kalboje. Manfredas Hesse (2004) straipsnyje apie botanikos frazeologiją išskiria vokiečių kalbos frazeologizmą, apibūdinančių žmogaus augimo ir raidos stadijas, grupę. MEDŽIO / BAUM konceptą reprezentuojantys vokiečių kalbos frazeologizmai ir liaudies dainos gali apibūdinti vaikų atsiradimą, pvz.: *Knaben stammen von Birn-, Mädchen von Pflaumenbäumen. In Sachsen, wo die schönen Mädchen auf den Bäumen wachsen*. Medžiai yra lyg gyvybės šaltinis (Ibid., 64). Vertinimo aspektas šiuose frazeologizmuose nėra tiesiogiai išreikštas, tačiau jį galima išvelgti remiantis Hesse's pateikiamomis interpretacijomis. Vaikų-medžių fenomenas vokiečių tautosakoje labai paplitęs: „Jetzt steig ich auf den Feigenbaum und schüttel Buben runter...“ (vaikiška dainelė). Medžių kaip vaikų atsiradimo vietos verbalizavimas gali būti siejamas su siekimu nuslėpti nuo vaikų tiesą, kita vertus, tai gali būti senojo tikėjimo „sielų buveinė“ fragmentas. Medžiai yra saugi vieta vaikų sieloms (Ibid., 64). Lietuvių tautosakoje ir mitologijoje taip pat dažnai manoma, kad medžiuose gyvenančios žmonių vėlės (V è l i u s 1983, 121).

Vienas dažniausiai žmogaus kūnui priskiriamų medžio požymių yra stiprybė. Medis yra ilgaamžiškumo, stiprybės gamtoje simbolis, jis siejamas su kūno tvirtumu, fizine jėga. Šios sąsajos ypač aiškiai išreikštos palyginimuose. *Dabartinės*

vokiečių kalbos žodyne pateikiama palyginimo *wie ein Baum* stilistinė vartojimo nuoroda – patetiškai, plg.: *wie ein Baum* (‘kräftig, stark, groß’): *wirklich sympathisch, dieser Junge! Und kräftig ein Baum!* (DUDEN). Peržiūrėjus per du šimtus vokiečių kalbos tekstyno publicistikos dalies konkordanso eilučių su frazema *wie ein Baum* paaiškėjo, kad šis palyginimas dažnai vartojamas įvairiuose kontekstuose: *ein Mann wie ein Baum, Kerl wie ein Baum, groß wie ein Baum, wächst wie ein Baum*. Dažniausiai su medžiu lyginama norint pabrėžti kūno stiprumą: *Celibidache wird in sechs Monaten 75 Jahre alt. die zwei, drei Schritte hinauf aufs Podest sind mühevoll, aber dann steht der Mann wie ein Baum vor „seinem“ Orchester und beginnt zu zaubern...* (ids); *Und ein starker Körper / ragt wie ein Baum / Mit den Wurzeln in der Erde / Mit den Ästen hoch in den Himmel...* (ids). Palyginimu su medžiu pabrėžiamas žmogaus stiprios sveikatos savybės: <...> *Aus dem „Kerl wie ein Baum“ war damals aber schon ein schwer kranker Mann geworden* (ids). Iširta žodynų ir tekstynų medžiaga rodo, kad medis yra vyro kūno grožio simbolis: <...> *Bei Kamps sitzen schon mal Schlosser in Seidenstrümpfen und Kerle, gewachsen wie ein Baum, die eine Frau werden wollen...* (ids). Moters grožis vokiečių kalboje verbalizuojamas lyginant jį su obels žydėjimu: <...> *Wäre es doch immer die erste Sorge der Kirche, Samariter zu sein in einer harten Gesellschaft, Agentin des Erbarmens Gottes, beispielgebende Vorkämpferin für Menschenwürde und Menschenrechte (auch auf die Gefahr hin, als “links” zu gelten) – sie würde blühen wie ein Apfelbaum im Frühjahr! Ihre menschliche Geste ist schon eine Knospe* (ids). Dažnai tokiuose palyginimuose teigiamas MEDŽIO / BAUM koncepto vertinimo aspektas išreikštas tiesiogiai ir paaiškėja iš konteksto, plg.: <...> *Rolf Buttgereit ist jeden Abend da. Ein Mann wie ein Baum mit Hamburger Dialekt. Selbst die kecken Halbstarcken haben vor ihm Respekt* (ids). Ir vokiečių, ir lietuvių kalbose siekiant tiksliau ir vaizdingiau apibūdinti stiprų žmogų (dažniausiai vyrą) pasitelkiamas AŽUOLO / EICHE konceptas: „<...> *Neununddreißig Jahre heute, kerngesund wie eine Eiche*”, *war er damals, verrät die vor drei Dekaden konservierte Stimme, und „intellektuell höchstwahrscheinlich auf dem Kamm der Welle“* (ids). AŽUOLO konceptas yra ne tik fizinių žmogaus ypatybių, bet ir charakterio savybių (pasitikėjimo savimi, lyderio savybių, pastovumo ir pan.) ištakų konceptas: <...> *Ein Mann wie eine Eiche* “*Rolf, wenn ich dich so charakterisiere, kommen mir folgende Adjektive in den Sinn: selbstbewusst, dominant, bodenständig, standfest*” (ids). Lietuvių kalbos palyginimų žodyne pateikiamos net trys palyginimų su žodžiu *ąžuolas* vartojimo sferos. Analogijos su ąžuolu pasitelkiamos siekiant pabrėžti ne tik žmogaus stiprumą, tvirtumą, pastovumą, bet ir turtingumą, grožį. Visada aktualizuojamas teigiamas vertinimas, plg.: *kaip (lyg) ąžuolas, stiprus kaip ąžuolas, drūtas kaip ąžuolas; jauges kaip ąžuolas; smagus (tvirtas) lyg ąžuolas; bagotas (turtingas) kaip ąžuolas skarotas; gražūs kaip girioje ąžuolėliai*. Turtai siejami su vešlia ąžuolo lapija, o grožis – su ąžuolu, augančiu girioje. Lietuvių kalbos tekstyno konkordanso eilučių su leksema *ąžuolas* analizė patvirtino analogijos su ąžuolu vartojimą siekiant apibūdinti kūno tvirtumą, plg.: *ūkyje maisto yra, užaug*

stiprus **kaip qžuolas**, jeigu, žinoma, visas į mane nusiduos...; <...> kad apie tvirtą, gerą žmogų sakoma „jis tikras **qžuolas**“... (klc).

Jeigu požymio ‘stiprybė’, ‘tvirtumas’ priskyrimas žmogui yra logiškai motyvuotas, tai požymis ‘liesumas’ priskiriamas remiantis metaforiškumu. Kai medžio, krūmo ar šiaip kokio augalo stiebo ataugos, išaugos, t. y. šakos, vaizdiny pasitelkiamas žmogui apibūdinti, jis įgyja neigiamą vertinimą. Taip gali būti nusakomas liesumas: *gyva šaka* (‘apie liesą žmogų’); *į šaką pavirsti* (‘labai sulysti’), *kaip šaka* (‘apie labai liesą žmogų’). Vokiečių kalboje išreikštas „grožio etalono“ kitimas: <...> *Sie war lang und schlank, die Ärmchen wie Spaghetti, das Gesicht schmal mit großen Augen. Kein Wunder, dass ihre Schulkameraden sie „Twigs“ nannten – so dürr wie ein Zweig. Aber gerade das machte die Engländerin Lesley Hornby in den 60er-Jahren zum ersten echten Topmodel* (ids). Liesumas gali būti siejamas ne tik su bet kokio medžio šaka, bet ir su konkrečia medžio rūšimi – tuopa (vok. *Pappel*), plg.: <...> *Ist einer grün wie ein Laubfrosch, mager wie eine Pappel, nimmt täglich ab an Gewicht und Humor und wirft keinen Schatten mehr, der probiere es mit einem Teelöffel voll Wermuttee alle zwei Stunden* (ids).

Kita su fizinėmis ypatybėmis susijusi žmogaus savybė, verbalizuojama pasitelkiant konceptą BRETT (LENTA), yra ‘nejudrumas’. Vokiečių kalboje *wie ein Brett* reiškia ‘nejudrus, be gyvybės ženklų’, plg.: <...> *Wir hatten bemerkt, daß viele recht agile Bewohner morgens flach wie ein Brett im Bett lagen. Immer dann, wenn er Nachdienst hatte* (ids). Tokie palyginimai su leksema *Brett* (vok. *lenta*) ir vokiečių, ir lietuvių kalbose dažniausiai apibūdina moters išvaizdą (maža krūtinė) arba kraštovaizdį, reljefą: <...> *Hilfe!!! Null Busen und flach wie ein Brett!* (iš pokalbių svetainės forumo); *plokščia kaip lenta*. Kitoks vaizdiny – „daug malkų (medienos) atsargų prie trobelės“ – yra bavarų ir rytų vokiečių frazeologizmo *Holz vor der Hütte* pagrindas ir apibūdina didžiakrūtę moterį (‘vollbusig sein’).

Žmogaus palyginimas su medžiu lietuvių ir vokiečių kalbinėje sąmonėje, kultūroje skiriasi. *Lietuvių kalbos tekstyne* dažnas palyginimas *kaip medis* gali būti siejamas ne tik su fizinėmis, bet ir su psichikos būsenomis (‘sustingęs’, ‘be jėgų, paslikas’). Šiuo palyginimu išreiškiamas neigiamas taip apibūdinamo žmogaus vertinimas. Medžio požymiai ‘kietas’, ‘bukas’, ‘neaštrus’, ‘statiškas, nejudrus’, būdingi medžiui ir iš jo padarytiems daiktams, priskiriami konceptui ŽMOGUS / MENSCH.

Ir lietuvių, ir vokiečių kalbose išsiskiria žmogaus fizinių, fiziologinių savybių motyvuota grupė MEDIS / BAUM ↔ MIRTIS / TOD. Vokiečių frazeologizmu, reiškiančių mirusiojo laidojimą (*aufs Brett kommen; er hat einen hölzernen Rock angezogen; die sechs Bretter*), reikšmė siejama su „nerūpestingu laidojimo būdu – įvyniojus į audeklą, paguldžius ant lentų“ (RÖHRICH). Apie 1406 m. vokiečių tarmėse buvo vartojami tokie frazeologizmai: *so er uf dem bret leit*; auch: *vom Brettl rutschen* (bavarų tarmėje). Taip pat žinomi eufemizmai, kuriuose mirties tema pateikiama pasitelkiant eglės medienos vaizdinį: *er riecht nach Tannenholz* (Mainco miesto [Mainz] tarmėje), *er dannelet scho* (švabų tarmėje) (H e s s e 2004, 65). Lietuvių kalboje mirtis siejama su medžių lapų kritimu ir, kaip ir vokiečių kalboje,

su lentomis: *kaip lapai krinta* ‘vienas po kito miršta’, *lentą padėti* ‘pašarvoti mirusių’, *ant lentos būti, ant lentos išsitiesti, ant lentos atsigulti* – ‘mirti’. Žinojimas, kad krintant medžių lapams gamta ruošiasi žiemos periodui (žiema siejama su mirtimi), perkeliamas žmogaus gyvenimo pabaigai apibūdinti. Lietuvių kalbos frazeologizmo *į sausą medį pašokti* ‘mirti, žūti’ pagrindas – sauso medžio, kaip priešpriešos žaliuojančiam, gyvam, vaizdinys. Tačiau lietuvių frazeologijoje su lentomis siejama ne tik mirtis, bet ir turto praradimas – *lentą pastatyti į saulę* ‘bankrutuoti’.

MEDIS ↔ ŽMOGAUS VIDINIS PASAULIS

Ryščiau nei konceptualizuojant fizines žmogaus savybes vertinimo aspektas išreikštas tuose išanalizuotuose frazeologizmuose ir kituose kalbos elementuose, kurie siejami su žmogaus vidinio gyvenimo reiškiniais: emocijomis, charakterio bruožais ir pan. Tokiais atvejais analogijos su medžiu pagrindas – metafora, o pagrindinė metaforizacijos kryptis – nuo konkretumo prie abstraktumo. Remiantis kognityvine empirinio patyrimo teorija galima teigti, kad tai, kas pažįstama per fizinius potyrius, pasitelkiama suvokiant abstrakčias sritis. Labai dažnai konceptą MEDIS / BAUM reprezentuojantys žodžiai ir lietuvių, ir vokiečių kalbose vartojami norint nusakyti žmogaus charakterio savybes, jo būsenas: *aus Holz, wie aus Holz, hölzern* (‘apie žmogaus nejautrumą’). Žodžių junginių su leksema *medinis, medinė*, pavadinančių žmogų, jo savybes, aptikta ir lietuvių kalbos tekstyne. Visi jie apibūdina arba nejudrų, arba nejautrų žmogų: *medžio širdelė* (‘apie nejautrų, negailestingą’). Panašių pavyzdžių yra ir LKŽe: *Nejautrus esu kažkoks. Medinis (LKŽe)*. Dažnai tokiais žodžių junginiais reiškiamas negyvumas, todėl taip galima apibūdinti ne tik žmogų, bet ir nevaizdingą kalbą: <...> *svarbu paklusti visoms firmoms būdingos medinės kalbos reikalavimams* <...> (klc). Pasitelkiant MEDŽIO konceptą kalbama apie žmogaus piktumą, niurzglumą: *medžio (medinis) pjūklas* (‘pikčiurna, niurzglys’). Vokiečių kalboje *hölzerne Beine* apibūdina pavargusias kojas, sunkumo pojūtį galūnėse: <...> *dann trat er mit steifen Bewegungen aus dem Haus, seine Bewegungen waren so unnatürlich, als wären seine Beine aus Holz geschnitzt* <...> (ids). Palyginimas *wie aus Holz geschnitzt* (vok. kaip iš medžio išdrožtas) apibūdina mimiką, neišraiškingą veidą: <...> *dessen Klinik geschlossen wurde. Das Gesicht wie aus Holz geschnitzt, die Falten wie Wunden* (ids) <...>.

Su medžiu susijęs vaizdinys (iškritimas iš medžio) lietuvių kalboje metaforiškai priskiriamas verbalizuojant mentalines ypatybes – nepakankamą situacijų, aplinkybių suvokimą. Aktualizuotas neigiamas vertinimo aspektas, plg.: *iškristi iš medžio; kaip iš medžio iškritęs (išdribęs)* (‘apie nesusigaudantį’) (FŽ). Krisdamas nuo sąlygiškai aukšto objekto kūnas dažniausiai sutrikdomas, todėl apsvaigstama ir nebesiorientuojama aplinkoje. Kvailumas reiškiamas verbalizuojant vaizdinį, susijusį su lentomis, tačiau gretinamų kalbų pasaulėvaizdžiuose tai daroma skirtingai: vokiečių kalboje pasakymas *Brett vor dem Kopf haben* (liet. *lentą prieš galvą turėti*) reiškia būti kvailam (RÖHRICH); lietuvių kalboje lentų trūkumas siejamas su kvailumu (*trūksta vienos lentos*).

MEDIS ↔ SOCIALINĖ APLINKA

Vokiečių kalboje, skirtingai nei lietuvių, su medžiu susijusiais vaizdiniais reiškiamas seksualumas ir erotika. Frazeologizmą *zwischen zwei Bäumen etwas wasagen* Hesse aiškina kaip seksualinio nuotykiu metaforą, atsispindinčią net ir liaudies dainose (Hesse 2004, 66). Kitas vokiečių kalbos frazeologizmas *in die Haseln gehen*, siejamas su erotinę simbolinę reikšmę turinčiu lazdynu, jo vaisiais, yra kilęs XVI a. (Ibid.).

Lietuvių kalboje reiškiant bendravimo trūkumą, vienišumą pasitelkiami konkrečių medžių, augančių ne miške kartu su kitais, o paprastai nuošaliuose vietose, vaizdiniai: <...> *ir jaučiausi toks vienišas, kaip tas ažuolas miško laukymėje* <...> (klc); <...> *aš nenoriu stovėti kaip vienišas beržas / užaugęs kryžkelės atokaitoje dulkinoj* <...> (klc).

Medžio arba iš jo pagamintų rąstų, sijų požymis ‘įlinkti’ (iš patirties žinoma, kad tai labai retai pasitaiko ir dažniausiai yra neįmanoma) vokiečių kalbos pasaulėvaizdyje priskiriamas žmogui siekiant hiperboliškai pabrėžti netiesos sakymą: *lügen, dass sich die Balken biegen; lügen, dass sich die Bäume biegen*. Melagystės suvokiamos kaip našta, slegianti medį. Šis frazeologizmas vokiečių kalboje žinomas jau nuo 1500 m. (RÖHRICH).

MEDIS ↔ ŽMOGAUS ELGSENA

Medžio konceptas pasitelkiamas ir apibūdinant tinkamą arba netinkamą žmogaus veiklą, elgseną. Vokiečių kalboje su gerus rezultatus duodančia, produktyvia ir vaisinga veikla siejamas medžių (dažniausiai obels (vok. Apfelbaum) požymis ‘duoti vaisių’, pvz., <...> *ein Radfahrer ist eben wie ein Apfelbaum. In einem Jahr trägt er viele, im anderen wenig Früchte* <...> (ids) (apie sporto pasiekimus); <...> *Er komponierte, dirigierte, orgelte und kampfschriftete sich durch fast alle 86 Jahre seines Lebens. Musik war ihm Muttersprache, er produzierte sie “wie ein Apfelbaum Äpfel”* (ids).

Netinkama veikla metaforiškai apibūdinama dažniau nei gera elgsena. Paprastai abiejose gretinamose kalbose tai siejama su mišku. Miške gimti ir būti pakrikštytam, augti, užaugti nėra gerai. Miškas yra natūralios gamtos simbolis, jis priešinamas su civilizacija. Trys lietuvių kalbos frazeologizmų žodyne pateikti frazeologizmai, turintys tą pačią reikšmę, susiję su trimis skirtingais žmogaus gyvenimo tarpsniais, pvz.: *miške augęs; miške gimęs; miške krikštytas* ‘nemandagus, neišauklėtas’; *kaip miške (elgtis)* ‘nemandagiai elgtis’.

Vokiečių kalbos pasaulėvaizdyje su medžiu siejamas ne tik negeras, bet ir neprotingas elgesys. Pabloginti savo gyvenimo sąlygas yra tas pats, kaip nusikirsti šaką, ant kurios sėdi (*sich den eigenen Ast absägen; den Ast absägen, auf dem man sitzt* ‘neprotingas elgesys kirsti šaką, ant kurios sėdi’).

Išvados

Kai kurie koncepto MEDIS / BAUM reiškiniai – leksinės sistemos vienetai (pvz.: *medinis, medinė, lenta, šaka, šakalys, pliauska, das Holz, der Baum*) – var-

tojami ne daugiamečiam augalui „su kietu kamienu ir šakomis“ ar iš medžio padarytam daiktui pavadinti, o žmogaus charakterio, išvaizdos bruožams apibūdinti. Toks leksemų siejimas su **tiesiogiai nepatiriamomis žmogaus vidinio pasaulio sritimis (jausmais, charakteriu, psichikos būsenomis)** dažnai implikuoja neigiamą vertinimo aspektą (*lentų trūksta galvoje, ein Holzkopf*). Ištirti pavyzdžiai rodo, kad tiesiogiai koncepto MEDIS aksiologinis aspektas nėra išreikštas. Jis gali būti interpretuojamas analizuojant žodžių junginio (dažniausiai frazeologizmo) vaizdinį pagrindą. Vaizdinio sukelti jausmai tarsi perkelia vertinimą ir konceptui.

Ištirus koncepto MEDIS / BAUM subloginę dalį išryškėjo keturios grupės konceptualiųjų metaforų, kuriose vienaip ar kitaip atsiskleidžia su tiriamais konceptais susiję vertinimo aspektai. Dažniausiai neigiamai vertinama tais atvejais, kai medžio, medienos arba medžio dalių, iš jo padarytų daiktų savybės priskiriamos konceptui ŽMOGAUS VIDINIS PASAULIS. Tokiais atvejais analogijos su medžiu pagrindas – metafora, o pagrindinė metaforizacijos kryptis – nuo konkretumo prie abstraktumo. Taip apibūdinamos neigiamos žmogaus charakterio savybės, būsenos, veido išraiškos, nuovargis ir mentalinės savybės. Skirtumai tarp kalbų aptinkami ne konceptualiųjų metaforų ir žmogaus vidiniam pasauliui priskiriamų medžio požymių lygmeniu, bet dažniausiai leksiniais vienetais perteikiamuose vaizdiniuose.

Šaltiniai

DUDEN – *Deutsches Universalwörterbuch*, Mannheim: Dudenverlag.

FŽ – *Frazeologijos žodynas*, Lietuvių kalbos institutas, 2001.

ids – *Vokiečių kalbos instituto tekstynas (Textkorpus Institut deutsche Sprache* [prieiga internete: <http://www.ids-mannheim.de>].

klc – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas* [prieiga internete: <http://donelaitis.vdu.lt>].

LKPŽ – *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Sudarė K. B. Vosylytė, Vilnius: Mokslas, 1985.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas, I–XX, 1941–2002: elektroninis variantas* [prieiga internete: <http://www.lkz.lt/dzl.php?12>].

RÖHRICH – Lutz Röhrich, *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*, Freiburg, Basel, Wien. Herder Verlag, 2001.

Literatūra

А р у т и у н о в а 1988 – Нина Давидовна Арутюнова, *Типы языковых значений*, Москва.

В а р т м и н с к и 2005 – Ежи Бартмински, Ценности как основа языковой картины мира, *Filologija*, 2005 (10), 89–96, Šiauliai.

B u r g e r 1998 – Harald Burger, *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Berlin, 44, 61–62.

Č е р н е и к о 1995 – Людмила О. Чернейко, Гештальтная структура абстрактного имени, *Филологические науки*, 4, 73–83.

H e s s e 2004 – Manfred Hesse, „Botanische“ Phraseologie. IDB Münster. Ber. Inst. Didaktik Biologie 13 (2004), 55–102 [prieiga internete: <http://miami.uni-muenster>].

- de/servlets/DerivateServlet/Derivate-2160/idb13_55-101.pdf>, žiūrėta 2011-08-10].
- Dobrovolskij, Piirainen 1997 – Dmitrij Dobrovolskij, Elisabeth Piirainen, *Symbole in Sprache und Kultur. Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive*, Bochum.
- Dobrovolskij 1997 – Dimitrij Dobrovolskij, *Idiome im mentalen Lexikon: Ziele und Methoden der kognitivbasierten Phraseologieforschung*, Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag.
- Gudavičius 1995 – Kalbėjimo semantinio lauko aksiologinis aspektas, *Filologija ir metodika*, 2, 12–27, Šiauliai.
- Gudavičius 2000 – Aloyzas Gudavičius, *Etnolingvistika*, Šiauliai.
- Konstantinidou 1997 – Magdalene Konstantinidou, *Sprache und Gefühl: semiotische und andere Aspekte einer Relation*, Hamburg.
- Lassan 2002 – Элэонора Лассан, «Надежда»: семантический и концептуальный анализ, *Respectus philologicus*, (7) 2, 28–47, Vilnius.
- Ludwig 1976 – Klaus Dieter Ludwig, *Zum Verhältnis von Sprache und Wertung: Untersuchungen an einigen Adjektiven, die negative ästhetische und moralische Wertungen haben*, Berlin.
- Lukjanova 1986 – Нина Александровна Лукьянова, *Экспрессивная лексика разговорного употребления*, Новосибирск.
- Marcinkevičienė 2001 – Rūta Marcinkevičienė, Tradicinė frazeologija ir kiti stabilūs žodžių junginiai, *Lituanistika*, 4 (48), 81–98, Vilnius.
- Papaurėlytė-Klovienė 2007 – Silvija Papaurėlytė-Klovienė, *Lingvistinės kultūrologijos bruožai*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Piirainen 2000 – Elisabeth Piirainen, *Phraseologie der westmünsterländischen Mundart. Essen*, Schneider Verlag Hohengehren.
- Pорова, Sternin 1999 – Зинаида Попова, Иосиф Стернин, *Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях*, Воронеж.
- Röhrich 1988 – Lutz Röhrich, Der Baum in der Volksliteratur, in Märchen, Mythen und Riten. Germanistik aus interkultureller Perspektive. Collection Recherches Germaniques 1, Strassbourg 1988 [prieiga internete (gekürzt) <http://www.maerchenlexikon.de/texte/archiv/roehrich01.htm>, žiūrėta 2011-08-10].
- Telija 1986 – Veronika Telija, *Konnotativnij aspekt semantiki nominativnich jedinic*, Moskva.
- Vėlius 1983 – Norbertas Vėlius, *Senovės baltų pasaulėžiūra*, Vilnius: Mintis.
- Volf 1985 – Елена Вольф, *Функциональная семантика оценки*, Москва.

Aina Būdvytytė-Gudienė, Reda Toleikienė

Medžio ir žmogaus sąveikos aksiologija vokiečių ir lietuvių kalbose

S a n t r a u k a

Pagrindinės sąvokos: *konceptas, vertinimas, konceptualioji metafora.*

Lietuvių ir vokiečių kalbinių bendruomenių sąmonėje su medžiu ir jo vertinimu susiję vaizdiniai, asociacijos, patyrimas, emocijos analizuojami pasitelkiant terminą *konceptas*, kuris suvokiamas kaip visa informacija apie ką nors, esanti žmonių kalbančių kuria nors kalba, sąmonėje.

Vertybės kaupiasi ir yra saugomos kalboje: žodžių reikšmėse, žodžių junginių (kolokacijų ir frazeologizmų) reikšmėse, patarlėse ir priežodžiuose, tekstuose. MEDŽIO / BAUM konceptą reprezentuojantys kalbiniai vienetai lietuvių ir vokiečių kalbinėse bendruomenėse sudaro priimtų ir perimtų vertybių sistemą, yra jos raiškos priemonės.

Iš aiškinamųjų žodynų ir tekstynų surinktų pavyzdžių analizė rodo, kad konceptas MEDIS / BAUM yra ištakų sritis, o tikslo sritys yra ŽMOGAUS KŪNAS, ŽMOGAUS VIDINIS PASAULIS, ŽMOGAUS SOCIALINĖ APLINKA, ŽMOGAUS ELGSENA.

Kai kurie koncepto MEDIS / BAUM reiškėjai – leksinės sistemos vienetai (pvz.: *medinis, medinė, lenta, šaka, šakalys, pliauska, das Holz, der Baum*) – vartojami ne daugiamečiam augalui „su kietu kamienu ir šakomis“ ar iš medžio padarytam daiktui pavadinti, o žmogaus charakterio, išvaizdos bruožams apibūdinti. Toks leksemų siejimas su **tiesiogiai nepatiriamomis žmogaus vidinio pasaulio sritimis (jausmais, charakteriu, psichikos būsenomis)** dažnai implikuoja neigiamą vertinimo aspektą (*lentu trūksta galvoje, ein Holzkopf*). Ištirti pavyzdžiai rodo, kad tiesiogiai koncepto MEDIS aksiologinis aspektas nėra išreikštas. Jis gali būti interpretuojamas analizuojant žodžių junginio (dažniausiai frazeologizmo) vaizdinį pagrindą. Vaizdinio sukelti jausmai tarsi perkelia vertinimą ir konceptui.

Ištyrus koncepto MEDIS / BAUM subloginę dalį išryškėjo keturios grupės konceptualiųjų metaforų, kuriose vienaip ar kitaip atsiskleidžia su tiriamais konceptais susiję vertinimo aspektai. Dažniausiai neigiamai vertinama tais atvejais, kai medžio, medienos arba medžio dalių, iš jo padarytų daiktų savybės priskiriamos konceptui ŽMOGAUS VIDINIS PASAULIS. Tokiais atvejais analogijos su medžiu pagrindas – metafora, o pagrindinė metaforizacijos kryptis – nuo konkretumo prie abstraktumo. Taip apibūdinamos neigiamos žmogaus charakterio savybės, būsenos, veido išraiškos, nuovargis ir mentalinės savybės. Skirtumai tarp kalbų aptinkami ne konceptualiųjų metaforų ir žmogaus vidiniam pasauliui priskiriamų medžio požymių lygmeniu, bet dažniausiai leksiniais vienetais perteikiamuose vaizdiniuose.

Aina Būdvytytė-Gudienė, Reda Toleikienė

Axiology of Interaction of the Tree and the Human in German and Lithuanian Languages

S u m m a r y

Keywords: *concept, evaluation, conceptual metaphor.*

Images, associations, experience and emotions related in the consciousness of Lithuanian and German linguistic societies with a tree and its evaluation are analyzed with the help of the term *concept* that is understood as whole information about something existing in the consciousness of people speaking a certain language.

Values are collected and kept in a language: in the meanings of words and word combinations (collocations and idioms), in proverbs, sayings and texts. Linguistic units representing the concept TREE (*lit.* MEDIS) / BAUM in Lithuanian and German linguistic societies form a system of accepted and adopted values and are the instruments of its reflection.

The analysis of examples collected from explanatory dictionaries and corpus linguistics shows that the concept TREE / BAUM is the source domain and the target domain is HUMAN BODY, HUMAN INNER WORLD, HUMAN SOCIAL ENVIRONMENT, HUMAN BEHAVIOUR.

Some expressions of the concept TREE / BAUM are the units of lexical system (e.g. *wooden, board, branch, chip, billet, das Holz, der Baum*) that are used not to define a perennial plant “with hard trunk and branches” or an object made of wood, but for characterization of human character and appearance. Such correlation of lexemes with indirectly experienced fields of human inner world (feelings, character, mental states, etc.) frequently implicates the negative aspect of evaluation (*ein Holzkopf*). The studied examples show that axiological aspect of the concept TREE is not directly expressed. It may be interpreted while analyzing the visual base of the word combination (usually phraseological one).

After studying TREE / BAUM, four groups of conceptual metaphors were determined. In these metaphors the aspects of evaluation related to the studied concepts are reflected in one way or another. Usually the negative evaluation takes place in the cases when tree, wood, wooden parts or wooden-made objects are attributed TO HUMAN INNER WORLD. In such cases metaphor becomes the basis of analogy with the tree and the main direction of metaphorization is from concrete to abstract. In such a way negative features of human character, inner states, facial expression, tiredness and mental features are described. Differences between languages are found not on the level of conceptual metaphors and features of the tree attributed to the human inner world, but usually in the images reproduced by lexical units.

A i n a B Ū D V Y T Y T Ė - G U D I E N Ė,
R e d a T O L E I K I E N Ė
*Užsienio kalbų studijų katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[toleikiene@hu.su.lt]*